

TAKÁCS DÁNIEL

Jan Patočka: Platón és Európa

Patočka szerint az ember az a lény, akinek megjelenik az egész. Az egész megjelenése a világ megjelenését jelenti. Vagyis nemcsak a közeli és távoli, a valódi és a képzeletbeli dolgokra tudunk reflektálni, hanem magára arra, hogy ezek a dolgok egyáltalán megjelenjenek nekünk, ami annyit tesz, hogy a világ létezik. Az emberi életet olyan kérdések keretezik és kísértik, mint hogy „Mi ez az egész?“, „Mire való mindez?“ vagy „Mi az értelme annak, hogy létezőnk?“, „Mi az értelme az életnek?“ Az egész értelmére vonatkozó kérdés és a világhorizont léte összekapcsolódnak egy triviális tapasztalatban: az emberek tudják, hogy meg fognak halni. Az ember sorsának ezen meghatározottságáról is szólnak az európai kultúrkör alapját képező legfontosabb mitikus elbeszélések, a *Teremtés könyve*, a *Gilgames-eposz* vagy Oidipusz király története. Ezekben a mítoszokban a végesség tudatának tragikus jelentősége van: a világ egészének megjelenése az ember számára a legnagyobb kárhozát, és egyfajta bűn, aminek jóvátételére egy teljes emberi élet sem lehet elegendő. A halandóságról való tudás, a határok átlépése, megtudni azt, amit csak az istenek tudhatnak, mindezekért a hősöknek szenvedniük kell. Patočka szerint a görög filozófia hallatlan tette éppen az volt, hogy a mítoszokból mint éltető talajból kisarjadva az ember baljóslatú tudását a saját halandóságáról nem kárhozhatnák látta többé, hanem az ember nagyságát fedezte fel benne, és ebből a pátoszból életprogramot szerkesztett. A végesség tapasztalata az embert kiemeli a létezők zárt rendjéből, és a világra nyitott lényé teszi, aki képes az igazságra és a megismerésre: az ember halandó, viszont van benne valami isteni, valami, ami rokon az örökkévalóval. Ez a görög mozzanat egyúttal az egyetemes emberi történelem kezdőpillanata is. Patočka meglátása szerint Európa nem csupán egy földrajzi entitás, és lényege nem hámozható ki semmilyen politikátörténeti elbeszélésből sem. Európa az egyetemes emberi történelem eszméje, ami az emberi méltóságnak az emberi szabadságon alapuló belátását feltételezi, s amely először a görög filozófiában született meg. A klasszikus filozófusok között is kitüntetett helyet foglalt el Platón. Ő volt az, aki a preszókratikus filozófusokat követve kidolgozta a lélekről való gondoskodás programját, ahol a lélek fogalma nem egy kultusz vagy egy vallás kontextusában értendő, hanem azon képességként vagy lehetőségként, hogy az ember szembe-

szálljon a létre jellemző hanyatlással, és saját magát valami egységes és a pusztulásnak ellenálló, intenzívebb létté formálja.

A *Platón és Európa* című könyv Patočkáknak az 1970-es években, magánszeminárium keretei között elhangzott előadás-sorozatát tartalmazza (az egyetemen ekkor már nem tarthatott órákat), ezzel együtt is a cseh filozófus egyik legfontosabb műveként értékelhető. Az előadások kiindulópontja a válság általános korhangulata: az emberi élet mindkét modern hatalmi rendszerben – kapitalista és szocialista – elidegenedett önmagától, az emberiséget a túlnépesedés és a környezeti katasztrófa fenyegeti, és nem ura többé azoknak az erőknek, amelyeket elszabadított. Mindez fokozottan érvényes Európára, hiszen a világháborúban az európai országok tulajdonképpen elpusztították egymást. A modern emberiség válsága ugyanakkor globális. Mivel azonban a globális szint Európa teremtménye – úgy is mondhatnánk, hogy az újkorban Európa kolonizálta a világot –, ezért a válság gyökeréig csakis Európa lényegének megértésével hatolhatunk le. Patočka történelemfilozófiai előadásainak alaptézise szerint Európa – s így a globális emberiség – válságának legmélyebb oka az, hogy elfeledkeztünk a görög filozófusok alapító tetteről, vagyis a lélek gondozásáról. Következésképpen a válságból való kilábalás is csak azáltal lehetséges, hogy visszatérünk ehhez a tethez, ehhez az életprogramhoz, s megpróbáljuk a jelenkor feltételeinek megfelelően megismételni.

Patočka a Husserltől induló fenomenológiai mozgalom legjelentősebb közép-európai képviselője volt, és sok más motívummal együtt a válság-gondolatot is tőle kölcsönözte. Husserl nevezetes *Krisis* könyvében (*Az európai tudományok válsága*) és más előadásokban is az európai szellemiség válságát abban vélte felfedezni, hogy elveszett az alaptudományként felfogott egyetemes filozófia eszméje, és a természet-, illetve a szellemtudományokban részdiszciplínákra hullott szét, amelyek képtelenek arra, hogy saját maguk legitimitását megalapozzák. A tudomány – a természettudományokban – hatalmi technikává lényegült át, és elvesztette az emberiség életproblémáihoz való kapcsolódását. A szellemtudományokban pedig úrrá lett a historicista szkepticizmus, amely az emberi megismerés lehetőségeivel kapcsolatban végül teljes történeti relativizmusba csapott át. Husserl cél-

ja a fenomenológiával egy olyan egyetemes filozófiai módszer és gondolatrendszer kidolgozása volt, amely újból képes lenne integrálni és megalapozni a nyugati – vagyis európai – szellemiséget. A fenomenológia legfontosabb módszertani lépése a fenomenológiai redukció, amelynek során a redukció végrehajtója szakít az ember hétköznapi, praktikus szemléletmódjával, ugyanakkor szakít a tudományok kvantifikáló és tárgyiasító beállítódásával is, és a dolgokat egy tudat számára megjelenőként – fenoméneként – szemléli. Husserl szerint ez a radikális filozófiai perspektívaváltás lehetővé tenné, hogy olyan fundamentális értelemstruktúrákat tárhassunk fel, amelyeket mind a hétköznapi, mind pedig a természettudományos gondolkodás már eleve feltételez. A perspektívaváltásban feltáru-
 ló értelemstruktúrák legátfogóbb horizontja a világhorizont: a dolgok megjelenése a világ megjelenésén alapszik. Husserl a kései korszakában ezt a világhorizontot a természetes világ vagy az életvilág (*Lebenswelt*) fenomenológiai elemzésében próbálta meg kibontani. Ebben az értelemben ugyanis a természettudomány csakis a természetes világ előzetes megértésén alapulhat, és nem megfordítva, vagyis a tudományok és a tudományos ideológia, azaz a naturalizmus objektívált természete nem azonosítható azzal a természettel, amely az ember számára megjelenik, s amelyben az élete zajlik.

Patočka filozófiai munkásságának korai szakaszában ezekből a fenomenológiai elemzésekből indult ki, ugyanakkor szerinte Husserl végül nem tartotta magát elég következetesen a módszer által feltételezett radikális szemléletváltáshoz, mivel a természetes világ megjelenésének alapjául a transzcendentális szubjektivitást tette meg – azt a tudatot, amelynek a világ megjelenik –, s ezzel relativizálta a megjelenés problémáját. Patočkáknak a Husserlrel szemben kifejtett kritikája rokonítható Heideggerével, akinek a filozófiája szintén nagy hatással volt rá. Mindketten egyetértettek abban, hogy a világ megjelenését nem lehet egy transzcendentális egó teljesítményéhez kötni, hiszen ebben az esetben tárgyiasítanánk azt, ami nem tárgyiasítható, és elfednénk azt, hogy az egész megjelenése inkább egy történés, amelyben a megjelenésnek a tudat számára megragadható oldala mindig feltételezi azt a sötét és rejtett hátteret, amiből az egész kiemelkedik. Az emberi szubjektum kétségtelenül valamiféle gravitációs középpontja a világ megjelenésének, de nem tiszta tudatként, hanem egy sajátos létezőmód talaján, vagyis egzisztenciaként. Az egzisztenciában válik tétté a létező és a lét különbsége – tulajdonképpen a világban megjelenő dolgok és a világhorizont különbsége. Heidegger eme kü-

lönbség elfedését tartotta a nyugat-európai metafizika lényegének, s második gondolkodói korszakában némileg defetista módon úgy vélekedett, hogy a filozófusnak ugyan töprengenie kell a létfeledés értelmén, de ennél többet nem nagyon tehet. Patočka szerint viszont a lét fogalma Heideggernél túlságosan általános, túlzottan kötődik a meghaladni kívánt metafizikai hagyományhoz, és ezért nem alkalmas arra, hogy kifejezze a fenomenológiai filozófia alapvető gyakorlati orientáltságát. Patočka egyik legfontosabb gondolata, hogy az egzisztencia mozgás. Persze nem fizikai értelemben, hanem történeti-időbeli alakulásként felfogott mozgás. Patočka a természetes világ fenomenológiai elemzése során az egzisztencia három alapmozgását különböztette meg, az idő három dimenziójának megfelelően. Így a múltnak megfelelő mozgás a „lehorogonyzás mozgása”, amelynek során ahhoz viszonyulunk, ami már készen vár minket, ez a minket befogadó világ biztonságában való élet. A jelennek megfelelő mozgás az „önmeghosszabbítás mozgása”, amely a létfenntartást és a társadalmi életet jelenti. A jövőnek megfelelő mozgásnak, ami a tulajdonképpeni egzisztencia mozgása, semmi létező nem lehet a tárgya, mivel ez nyitja meg a létet mint egészében vett értelem-összefüggést. Nyilvánvaló, hogy Patočka számára az egzisztencia e harmadik, vagyis a szabadságban való mozgásának volt a legnagyobb jelentősége.

A természetes világ fenomenológiai-egzisztencialista problematikáját követően Patočka érdeklődése egyre inkább történelemfilozófiai irányultságot vett, s munkáiban mind gyakrabban bukkant fel az a léttörténeti kapcsolódás, ahol az egzisztencia e harmadik mozgásformájában megszülető történeti alany nem más, mint a lélek. Ezzel összefüggésben pedig az emberi transzcendencia vállalásának következetes programja – ahogyan azt már fentebb láttuk – a görög filozófiában kibontakozó gondoskodás a lélekről programja lenne. A *Platón és Európában* olvasható előadás-sorozat ennek a programnak a Patočka-életművön belül az egyik legrészletesebb tárgyalása. Az előadások gondolatmenete a klasszikus görög filozófiához fűzött kommentárokból ölt alakot. A értelmezés centrumában a platóni filozófia áll, mivel Patočka szerint Platónnál jelent meg a lélekről való gondoskodás annak mindhárom lehetőségében – amely lehetőségek tulajdonképpen analógiába állíthatók az egzisztencia háromféle alapmozgásával, annak mintegy magasabb szinten megjelenő változataiként érthetőek meg. A lélekkel való törődés első mozgásirányát a cseh filozófus az „ontokozmológiai menetrendnek” nevezi. Ez a meghatározás a platóni filozófia tudományos,

rendszeralkotó törekvéseit jelöli, vagyis a filozófus azon eszményét, hogy a mitikus gyökerű, hagyományos vélekedéseket a világban felfedezhető szabályszerűségekről, egy racionális, belátáson alapuló tudással váltsa fel. Az efféle tudás megköveteli az egzakt formulákat, megköveteli a logosz uralmát. A lélekkel való törődésnek eme szintjén a lélek a rendezett kozmosz részeként formálja ki magát. A lélek második mozgásiránya ennek politikai dimenziója. Patočka itt a platóni államelméletet elemzi, mivel szerinte az ebben felvázolt ideális állam, ahol a filozófus királyok uralkodnának az örök és a dolgozók rendjei felett, a lélek modelljeként szolgált: Platón ideális állama az a politikai rendszer, ahol a lélek igazságban élhet, vagy ami ugyanezt jelenti, a léleknek, amely képes az igazságra, az ideális állam és az ezt alkotó közösség a politikai manifesztációja. Ugyanakkor ebben a mozgásban merül fel az igazságos élet és az igazságtalan élet fundamentális konfliktusa is, ahogyan az Szókratész sorsában is megjelent. A harmadik mozgás a „gondoskodás a lélekről annak belső élete szempontjából”. Bár a lélekgondozás e harmadik variánsát Patočka a felsoroltak közül utolsóként tárgyalja, többször is utal rá, hogy a lélek mozgásai közül ez a legfontosabb, a legközvetlenebb változat. Ugyanis ebben a mozgásban ölt alakot a lélek, amint olyan energiaként tapasztalja meg önmagát, amely semmilyen, a világban létező, esetleges és az időbeli változásnak kitett dologhoz nem köthető, amely képes ellenállni a létezőket sújtó hanyatlásnak. A lélek ezen lehetőségét fejezik ki Patočka szerint a lélek halhatatlanságáról szóló metafizikai gondolatmenetek. A halhatatlan lélek természetesen nem a filozófia találmánya, csak hogy a mitikus-rituális hagyományban a lélek inkább egy báb vagy egy kimerítet, testtelenített formája volt egy egykor élt személynek. A platóni lélek, ettől eltérően, a test halála után is a belső mozgás, vagyis az egzisztencia szabadságának az élete. Patočka koncepciója szerint a gondoskodás a lélekről eme három mozgásán alapul az egész európai szellemi hagyomány. Nagyon fontos azonban, hogy a centrális mozgástól – ez a harmadik mozgás – az „ontokozmológiai” irány van a legtávolabb. Ez maga a nyugati metafizika, a logosz uralmának elve, amelyből a későbbi évezredekben kifejlődhettek a modern tudományok. A nyugati tudományok sorsszerű tévútja az volt, hogy megfeledeztek a lélek harmadik mozgásáról, és a világ eltárgyasítása és uralása vált az egyetlen céljukká. Éppen ezért Patočka úgy tartja, hogy abból, ami a platóni filozófia, nekünk elsősorban arra kellene koncentrálnunk, ami ennek a gondolkodásnak a szókratészi magját alkotta. Egy má-

sik fontos esszéjében Patočka ezt a szókratészi magot „negatív platonizmusnak” nevezi, amelynek lényegi jellemzője az, hogy itt a platóni idea nem a létező lerögzítettségének princípiuma, hanem pontosan az a transzcendencia, ami lehetővé teszi a világnak mint egésznek a megjelenését. A metafizikává és egyetemi diszciplínává transzformált filozófiától tehát vissza kellene kanyarodnunk a filozófia eredetibb értelméhez, amely a létező egészére való folyamatos kérdésben és cselekvő gondolkodásban nyilvánul meg.

Pontosabban miben is állna ez a visszatérés a gondoskodás a lélekről programjához? A kérdés legitimnek tűnik, hiszen a szellemi válság „érzete” manapság ahelyett, hogy enyhült volna, ha lehet, még bonyolultabbá és kiúttalanabbá vált. Az európai örökség kérdése az újraéledő superhatalmi versengésben, és az Európai Unió jövője kapcsán, nagyon aktuális probléma. Azután arra is hivatkozhatnánk, hogy maga Patočka említi a *Platón és Európa* bevezető előadásában, hogy ő itt nem amolyan „fennkölt kérdésekről” akar beszélni, hanem a történelmi „szükséghelyzetből” fakadóan, erre reflektálva szeretne filozofálni. Szükséghelyzetnek nem vagyunk híjával ma sem. Tehát akkor mi is pontosan Patočka ajánlata?

Az előadásokban és a cseh filozófus más írásaiban is kétségkívül felfedezhető egy nem túl eredeti felhívás egy olyan filozófiai attitűdre, ahol a kérdés a fontosabb, és nem a válaszok. Ez az általános felhívás némileg konkretizálható, amennyiben azt nézzük, hogy a szókratészi szerepre, Szókratész alakjára Patočka etalonként hivatkozott a gondolatmeneteiben. Arról azonban semmit nem olvashatunk, hogy hogyan nézne ki ez a szerep manapság (vagy a '70-es években). Az például nagyon valószínű, hogy ha a kommunista hatalom nem távolítja el több ízben is az egyetemről Patočkát, akkor a leg-hagyományosabb értelemben vett egyetemi filozófiaprofesszorként élte volna le az életét. Kézenfekvő a kérdés, hogy talán a társadalmi ügyekben aktív értelmiségi szerepe lenne az, amely a szókratészi elveknek megfelelné? Ahhoz azonban, hogy erre válaszolni tudjunk, tisztába kellene jönnünk még néhány további, korántsem mellékes körülménnyel is: Pontosan melyik értelmiségi? Mikor? És hol? Úgy tűnik, ezen az úton nem jutunk túlságosan messzire. Talán akkor érünk a legközelebb az igazsághoz, ha figyelembe vesszük a husserli gondolatoknak Patočkára tett jelentős hatását. A mestert követve ugyanis a cseh filozófus végső célja is az volt, hogy a filozófiát újból a nyugati szellem megalapozó tevékenységeként mutassa fel – olyan kortárs irányzatokkal szemben, mint a pozitívizmus vagy a psi-

chologizmus –, s olyan fogalmakat dolgozzon ki – legfőképpen a gondoskodás a lélekről koncepcióját –, amelyek újra képesek lennének egy egyetemes, integratív, intellektuális szemlélet megalapozására. Ebben a filozófia által megnyitott szemléletben visszaszerezhetnék az egyetemes emberi történelembe és a nyugati ember küldetésébe vetett elvesztett hitünket. Tehát Patočka ajánlata számunkra egy egzisztencialista-humanista belátás volna, amely, úgymond, visszahelyezne minket az elfeledett vagy elvesztett egyetemes emberi nézőpontjába. Kétségkívül fennkölt és szép mindez, és tulajdonképpen illik is a hatvanas és hetvenes évek ér-

telmiségi hangulatához. „Már csak egy isten menthet meg bennünket” – nyilatkozta Heidegger a nevezetes 1966-os Spiegel-interjúban. Patočkával szólva ezt úgy módosíthatnánk: „már csak egy nagy visszatérés nevében születő új filozófia menthet meg bennünket”. Ami kevésbé költői ugyan, mint a heideggeri megfogalmazás, de legalább bizakodásra adhatna okot. Az egyetlen probléma ezzel, hogy ha a 2020-as évek értelmiségi érzületét szeretnénk megfogalmazni, akkor inkább valami ilyesmit kellene mondanunk: bizonyos, hogy sem egy isten, sem a filozófia nem fog megmenteni bennünket. *(Fordította Varga György, MMA, 2021)*

NÉMETH GÉZA, Az első ezred másodperc, 2022, akril, vászon, 100x70 cm